

ОВАНЕС ТОВМАДЖИЯН (1749—1781)

Ованес Товмаджиян е една колоритна личност в историята на Венецианската арменска Мъхитаристка конгрегация на о. Сен Лазар, открояваща се не толкова със своето епистолярно наследство, колкото с жизнената си одисея, изпълнена с много пътешествия, радости и разочарования.

Роден е в Цариград през 1717 г. в семейството на „православен благородник“. През 1732 г. Харутюн (това е кръщелното му име) заедно с баща си идва на о. Сен Лазар в Мъхитаристката конгрегация и постъпва в тамошното духовно училище. Но баща му не може да понесе раздялата (другите девет деца стават жертва на чумна епидемия) и след няколко дни пристига с молба към абат Мъхитар Себастиацци да прибере сина си и заедно се връщат в Цариград. Харутюн настоява обаче да остане в манастира и не след дълго се завръща във Венеция, където абатът още същата година (1733) му дава духовен сан и име Ованес. Товмаджиян учи в манастира до 1738 г., когато внезапно умира баща му и с разрешение на абата заминава за Цариград да го погребее. Там той остава почти цяла година. Абатът отказва да го приеме обратно в манастира поради донесения и негови лични съмнения за прелюбодеяния на Ованес в Цариград. Огорчен, Ованес Товмаджиян заминава в Рим да уреди някои свои работи, завръща се в Цариград, където се оженва, раждат му се деца и се залавя с търговия. Търговската дейност му дава широки възможности да пътешествува и в течение на повече от 30 години посещава многократно Румъния, България, Сърбия, Италия, Унгария и по веднъж Палестина, Йемен, Етиопия, Англия, Франция, Египет, Арабия, Индия и още няколко страни.

Интересни са неговите срещи и разговори с папа Бенедикт XIV, Людовик XV, султан Махмуд, царя и царицата на Неапол, с венецианския дож Монченико, с римския княз Дориа и редица високопоставени арменски дейци и патриарси. Макари и мирянин, той не се отказва от Мъхитаристката конгрегация и докато е в Цариград, работи в полза на нейната кауза в непрекъснатата конфронтация с православия арменски патриарх. Абатът на мъхитаристите оценява тази негова вяност и след периода на странствованията по искане на Товмаджиян го ръкополага за свещеник. На това поприще обаче Ованес проявява неустойчивост: ту захвърля расото, ту отново го облича, докато накрая в дълбока старост окончателно се връща в манастира на о. Сен Лазар, където умира през 1806 г. на деветдесетгодишна възраст.

Целия си живот Товмаджиян описва в една обемиста книга от 527 страници, озаглавена „ИСТОРИЯ НА ПЕРЕИ ОВАНЕС ТОВМАДЖИЯН“.

Фактически тази история отчасти има характер на пътепис. Написана е откровено, на места наивно, с много и понякога излишни подробности, избобилствува с пикантни приключения.

Представените четири откъса представляват пътни бележки за периода 1749—1781 г., когато на Балканите в поробените от Османската империя територии назрява бурята на народното недоволство. През това време Ованес минава през Румелия осем пъти, като е описал по-подробно само четири от тях: през Източна Тракия, България, Сърбия и Влашко. От ръкописа проличава, че Товмаджиян не е бил човек с никакви културни интереси. Любител повече на силните преживявания и интересните приключения, цялото си внимание той съсредоточава в търговията, която върти в Цариград, Сливен, Татар Пазарджик, Узунджово, Белград, Букурещ, Венеция и др. Интересува се от бита на хората дотолкова, доколкото е свързан с пикантни подробности. Описанията на редица селища в България, Турция, Сърбия и Влашко, макар и бегли, са доста точни. Интересно описва пътуването си през Странджа планина, колоритно и занимателно разказва за премеждията си на сливения и татарпазарджишкия панаир, които до известна степен дават представа за начина, структурата и методите на търговия през втората половина на XVIII в. в границите на Османската империя и съседните страни. Този период, както е известно, е характерен с разлагането на турската феодална военна система и първите наченки на манифактурно производство, което от своя страна довежда до разширяване на търговията, до откриване на нови пазарни центрове като Узунджово, Сливен, Неврокоп. В същото време нов размах добива борбата на българския и другите поробени народи срещу турския феодален гнет, развива се хайдушкото движение, избухват бунтове и стихийни малки въстания в Силистренско, Ссфийско, Ямболско, Врачанско, Видинско. Значителен подтик на освободителната борба дава успешната Руско-турска война от 1768—1774 г., в която участвуват български доброволци. Вероятно затова Товмаджиян споменава, че по пътя си е срещнал хора, набити на колове. Явно това са били разбунтували се селяни, които еничерите са набили на колове и поставили край оживените пътища, за да всяват страх сред останалото население.

Друго описание, представляващо интерес, е пребиваването на О. Товмаджиян в Букурещ и търговията му оттам с Цариград. От разказа се разбира, че между Влашко и османската държава е съществувала оживена обменна търговия, при която се разменяли най-различни хранителни и промишлени стоки и суровини, включително и сирене, което за висшите слоеве на мюсюлманите и християните бил рядък деликатес.

Товмаджиян е чужд на политическите събития и борби. Интересите му се простират само в кръга на църковните препирни и схватки. Той защитава католическото течение на арменската църква, срещу което действа арменогригориянското на арменската апостолическа църква.

Четири откъса от пътеписа са извлечени от ръкописа на книгата: „История на йерей Ованес Товмаджиян, който тридесет години обикаля Европа, Азия, Индия, Африка и Етиопия“, написана на о. Сен Лазар във

Венеция на 15 декември 1790 г. Ръкописът се съхранява в богатата ръкописна сбирка на Венецианската арменска Мъхитаристка конгрегация на о. Сен Лазар. Написана е на древноарменски със смесица от турски, арабски и персийски думи.

ИСТОРИЯ НА ОВАНЕС ТОВМАДЖИЯН, който тридесет години обикаля Европа, Азия, Индия, Африка и Етиопия

ГЛАВА СЕДМА

Пътешествие през 1749 г. на Запад по суша за юбилейните тържества в Рим, като се описват градовете и селищата, а така също и местата, през които е преминал, и онова, което се е случило по пътя му.

ПЪРВО ПЪТУВАНЕ ПРЕЗ БАЛКАНИТЕ И БЪЛГАРИЯ

С настъпването на 1749 г. Товмаджиян поиска още на следващата година да замине в Рим и през 1750 г. да присъствува на тържествата при отварянето на светата Порта.

Уведоми кръстника си *ходжа* Мъгърдич и му заяви, че е време да сложат край на съдружието в търговията. Той [ходжа Мъгърдич] с радост се отзова на желанието му и двамата седнаха да разчистят сметките си. Дюкянът на кръстника, в който търгуваше Товмаджиян, се падна като дял на него. И Товмаджиян започна да събира своите рублини с намерението лично да ги отнесе в Неапол за продажба. Същевременно започна да се готви за път. Реши да пътува по суша и да мине през земите на власите и българите. И понеже по същото време още много хора искаха да пътуват за Рим, щом чуха за решението на Товмаджиян, дойдоха при него.

Но пътуването по суша изплаши мнозина и затова само четирима се съгласиха да го придружават. Това бяха зетят на хаджи Бали — *ходжа* Аведик, който е баща на нашия [арменски] нов пастир вартабед Х. Каприел, господин Харутюн — брат на хаджи Аведик, Чухуренц господин Крикор и слугата на Товмаджиян — кьоле Агоп. Заедно с Товмаджиян ставаха петима. Наеха специален слуга — стамбулския Крикор, да се грижи по време на пътуването за тях и за конете, защото конете не бяха наети, а бяха собственост на всеки един от пътуващите. Така шестимата се приготвиха за път и към тях се присъедини един влашки капитан със свита от двадесет души.

И тръгнаха от Константинопол на 3 юни 1749 г. събота, и много техни приятели дойдоха да ги изпратят до село ЛИТРУ¹. Ядоха, пиha, веселиха се и се разделиха със сълзи на очи. Преди да тръгне от Константинопол, Товмаджиян изпрати във Венеция всичките си рубини чрез посредника Сехпосян Ованес², като в пояса си бе скрил само хиляда маджара злато. Всички пътници, на брой двадесет и седем, пътувайки по шосето за Тавукци³, пристигнаха първата вечер в ЯРЪК БУРГАЗ⁴ — малко село с джамия, баня и имарет, и същата вечер потеглиха за ИНДЖИЕЗ⁵. По пътя внезапно се пръснаха и загубиха, много се изплашиха и след известно време пак се намериха и тръгнаха заедно, пристигайки в ЯНЪК ДЕИРМЕН⁶ — едно голямо село с градини и хан, и оттам потеглиха на дълъг път, но загърмя и заваля проливен дъжд, мълнии раздраха небето и ходжа Аведик целият стана вир вода и насмалко не се препъна и търкулна в пропастта. Другарите му едва успяха да го хванат и вдигнат. Подслониха се някъде и си починаха. И оттам тръгнаха и минаха през селата МАНГРУЦА⁷, ЯНЯ⁸ и КЪРК КИЛИСЕ⁹ — голямо и хубаво селище с двуетажни къщи от камък, с хан и баня и много градини и обширни ниви с жито, в които се гнездяха хиляди птици. Оттам потеглиха за Занара,¹⁰ където видяха много хора, набити на колове, и после минаха през ФАКЪ¹¹, БЕЙ МАХЛЕСИ¹², ҚАРНИБАД¹³, ЛАЛАҚЪОЙ¹⁴, ЧАЛЪК КАВАК¹⁵. После нахълтаха в големи гъсти гори и пристигнаха в хубавото село ДРАГОЙ¹⁶ и сетне в САЛИХЛЕР¹⁷, където останаха да ношуват. И понеже местните жители бяха много лоши и бандити, а пътниците облечени и нагиздени прилично, те [бандитите] веднага се събраха и решиха още през нощта да се настанят в прохода, през който трябваше да минат Товмаджиян и придружаващите го, да преградят пътя им, да избият всички и ги оберат. С такова намерение петнадесет въоръжени лица от селото, възседнали силни коне, потеглиха късно през нощта за прохода, запришиха входа му и зачакаха пристигането на пътниците.

А пътниците, без да знаят за техните престъпни намерения, рано заранта потеглиха на път. Не зная на кого да благодарят, на всевишния Господ или на случайността, която поднесе природата за неочакваното ни спасение. Изведнъж над прохода падна гъста мъгла, надвиснаха облаци, нямаше видимост, пътят се изгуби от погледа на пътниците, които дълго се лутаха и едва след пет часа отново се озоваха в същото село Салихлер, откъдето бяха тръгнали. Стопанинът на странноприемницата, който преди това ги беше подслонил в своята къща, излезе добър човек, посрещна ги радостно и им заяви: „Добре дошли, господа, разбирам, че Всевишният е с вас.“ Той бе помислил, че пътниците са се спасили с бягство от разбойниците и като научи, че паднала мъгла ги е заблудила и пръснала в различни посоки, че не по тяхна воля са се върнали на изходното място, той започна да разказва как след тръгването на [Товмаджиян и групата]

15 конници от града са препуснали за прохода с намерението да го заприщят, преди да са минали пътниците. Като чу това, [влашкият] капитан, който пътуваше с кервана заедно със своите двадесетина служители, поиска веднага да тръгне да преследва разбойниците и докато се приготвяха, видяха как бандитите, разочаровани от забавянето на пътниците, се завръщат, разигравайки конете си. Тогава капитанът нареди на своите хора да възседнат конете и той тръгна напред, а останалите след него. Стреляйки напосоки с пушки, с викове и кръсъци, препускайки вихрено, пътниците преминаха прохода и пристигнаха в град ПРАВАД¹⁵. Той е близо до брега на Дунав¹⁹ и щом стигнаха голямата река, преплаваха я с лодки и навлязоха в страната на власите и носуваха в ОТЕНЦИ²⁰. Напускайки Отенци, капитанът се напи и едва не загуби пътя, и едва на свечеряване успяха да се доберат до столицата БУКУРЕЩ, който е резиденция на бея и представлява един чудесен град. Пътуването от Константинопол до Букурещ трая десет дена.

В Букурещ сарафинът Йохан ага от рода на Сехпос бей и неговият брат ходжа Анастас и ювелирът на бея Джинтулум ходжа Андон, като видяха Товмаджиян, много се зарадваха, защото бяха негови приятели. И затова 12 дни не го пускаха да си ходи. Развеждаха го из града, канеха го на различни тържества и вечери и след като изминаха тези дванадесет дни, Товмаджиян заедно с шестима свои спътници потегли за Венеция. Приятелите им ги изпратиха, като устройха гощавка в един гръцки манастир.

След това групата на Товмаджиян отиде в ПЕТРОВА²¹ и след като прекосиха дванадесет малки реки и потоци, пристигнаха в КУРТИТЕ АРДЖЪШ²², чиито жители — мъже и жени, имаха издути вратове.

После прекосиха големи и трудно проходими гори и пристигнаха в ГАЙГЪН²³, и оттам с лодка преплуваха голяма река²⁴ — последната граница на Влашко, където се намира митницата. Оттам потеглиха и вървяха три часа, докато стигнат Назарета на град Сибинон²⁵. (С. 52—58.)

По-нататък авторът описва пътуването си до Венеция и Рим, разказва за пребиваването си в Рим, за тържествата във Ватикана, за продажбата на скъпоценни камъни и размяната им със злато.

На връщане за Цариград, но вече през 1750 г., Товмаджиян и придружаващите го отново пътуват по суша, минавайки през Сърбия и България.

ВТОРО ПЪТУВАНЕ ПРЕЗ 1750 Г.

В тази част Товмаджиян описва накратко пътуването от Виена до Цариград

След като остана четири дни във Виена, Товмаджиян с останалите шестима на 14 юни тръгнаха по суша за ПРЕСБУРГ²⁶, който

някога бил старопрестолен град на маджарите, и оттам минаха през много селища и реки, докато навлязоха в полупланинска област и на 18 юни вечерта бяха свидетели на голямо лунно затъмнение — беше петък и продължи четири часа.

На 26 юни, петък, пристигнаха в БЕЛИГРАД²⁷, а на 29-и тръгнаха оттам и след петчасово пътуване пристигнаха в ХИСАР²⁸, където има големи крепостни стени и замъци, но по пътя отново видяха няколко човека, набити на колове, и затова от страх избързаха, не се спираха никъде и минаха през КОЛАР²⁹, ХАСАН ПАША³⁰, БАТИДЖИНЕ³¹, където видяха седем убити граждани. Това още повече ги изплаши, защото не знаеха дали еничерите са ги убили, или разбойниците, които върлуват из цяла Румелия. Затова, без да се бавят, веднага си тръгнаха и след като със страх преминаха през обширни гъсти гори, пристигнаха в ДЕВЕ БАХРДАН³² и също без да спират, след известно време се озоваха в ЯГОДИНА³³, където имаше едно минаре, изработено от монолитен камък. Вървейки, без да спират, пристигнаха в МОРАВА КЪОПРЮСЮ³⁴ — голямо и богато село, в което десетина къщи бяха в пламъци, защото същата вечер еничерите водили тежко сражение с ятагани, саби и пищови и всички пътници от групата на Товмаджиян страшно се изплашиха. После минаха през БАРАКИН³⁵, РАЧНА³⁶, АЛЕКСАНСА³⁷ и пристигнаха в големия и благоустроен град НИШ. Това стана приблизително шест дни, след като бяха напуснали Белиград.

От Ниш тръгнаха рано сутринта и пристигнаха в АКПАЛАНҚА³⁸, но ношуваха в голямото и хубаво село ШАРҚЪОЙ³⁹, а на заранта измениха посоката на движение, свърнаха по левия път, като минаха през САРЪ ПРУТ⁴⁰, ХАЛКАЛЪ⁴¹ и накрая пристигнаха в Софеа. Пътят от Ниш до Софеа изминаха за три дни. В този стар град Софеа Товмаджиян нямаше приятели, но познаваше няколко търговци от панаирите в Белиград, Узунджова и Текфурдаг⁴², затова се заинтересува какво се продава и купува. По цял ден той и неговите приятели обикаляха града, потънал в овощни градини, сред които къщите едва личаха, защото повечето бяха едноетажни и дървени. Тук Товмаджиян нямаше какво да продаде и да купи, защото не бе дошъл с такава цел, но видя какво се продава и какво предлагат търговците. След едnodневен престой пак поеа пътя и минаха през ЙЕНИ ХАН⁴³, ИХТИМАН, КАПУЛУДЕРБЕНТ⁴⁴, където видяха останки от стари крепости⁴⁵. Минаха през ХИСАРДЖЪК⁴⁶, където имаше цигански панаир, и за два дни пристигнаха в ПАЗАРДЖУХ⁴⁷, отпочинаха си в този хубав търговски град край реката Марица и оттам за шест часа пристигнаха в ХЮЛИБЕ⁴⁸. Тук отседнаха две денонощия, защото в града имаше много еничери, а в съседните села бе неспокойно. Турска конница патрулираше край града, а в далечината някои села бяха в пламъци.⁴⁹ И тогава Товмаджиян и свитата му решиха късно през нощта да се измъкнат и по

странични, криви пътища да се доберат до някое близко селище, за да останат във от опасности.

Потеглиха тихо, кротко през една гъста гора край Хюлибе, където нямаше път, и през ПАПАЗЛЪ⁵⁰, ЙЕНИ МАХАЛЕ⁵¹ и едно гръцко село пристигнаха в ХАРМАНДЖЪК⁵² и оттам, потегляйки по един доста труден път, минаха през ХАБИБДЖЕ⁵³, МУСТАФА ПАША⁵⁴ и минавайки пак през гъстите гори, които ги наричат ДЕЛИОРМАН⁵⁵, пристигнаха в красивия и хубав град и бивша столица ЕДИРНЕ⁵⁶. Пренощуваха в Едирне и преминавайки през ХАНСА⁵⁷, БАБА ЕСКИ, ЛЮЛЕ БУРГАЗ, ЧОРЛУ, СИЛИВРИ, КУМБУРГАС⁵⁸, БЮЮК ЧЕКМЕДЖЕ, КЮЧЮК ЧЕКМЕДЖЕ, пристигнаха накрая в царския град Константинопол. Това стана на 23 юли 1750 г. (С. 87—88.)

ТРЕТО ПЪТУВАНЕ ПРЕЗ 1757 Г.

Имаше един човек на име Ованес Артинян, който търгуваше в българските земи, които сега влизат в Отоманията. Товмаджиян пожела да стане негов съдружник. Двамата разговаряха, заложиха по десет кесии капитал и на 12 януари 1757 г. станаха съдружници.

От едно място близо до ХЪРМЕНЛИ⁵⁹ намериха и купиха 1000 *мсхала* красиви и едри маргарити по девет гроша всеки *мсхал*. Веднага след това срещнаха един ислимийски⁶⁰ търговец, който, като видя маргаритите, веднага им предложи да ги купи, като им даде 1000 гроша печалба. Обаче Товмаджиян размисли и разбра, че този търговец ги взема, за да ги продаде по-скъпо на прочутия ислимийски панаир, и затова отказа да му ги продаде. Товмаджиян реши сам да си ги продаде на панаира.

Артинян го запозна с търговеца Беришах оглу Ованес и ги изпрати за Ислимия, където Товмаджиян не беше ходил.

Въпросният Беришах оглу е одринчанин, виден търговец, редовен посетител на ислимийския панаир, както и на панаирите в Салоники⁶¹, Татар Пазар⁶² и Букурещ, в близки връзки е с производители-занаятчии на кожи, аби, конски седла, жито, килими, вино.

След като пристигнаха в Ислимия, двамата се отправиха за панаира, разположен извън града. Товмаджиян веднага нае сергия, сложи маргаритите и започна да ги продава. Дойдоха много купувачи, които се възхищаваха на едрите, блестящи като бисери зърна.

Панаирът бе многолюден, пъстър, имаше търговци и посетители от всички краища на Отоманията. Гръцки, турски, арменски, босненски търговци проявиха интерес към неговата стока. Дойде и един венециански търговец, който хареса стоката, но му се стори скъпа. Пристигна и българският търговец от Ислимия Димитраки ефенди, който се оказа личен познат на Беришах оглу, и предложи на Товмаджиян своите услуги.

Застанал зад своята сергия, Товмаджиян забеляза, че към него се отправя един татархански султан⁶³, придружен от слугите си. Той спря пред сергията и му каза: „Покажи ми най-хубавите си маргарити.“ Товмаджиян много се зарадва, че ще направи добра търговия, сложи пред него отбраните маргарити и зачака. А той се оказа, че не е никакъв султан, а един разбойник със своята шайка. Димитраки ефенди, който познаваше тези бандити, веднага дотърча, но свитата на татарханския султан не му позволи да се доближи до сергията. А Товмаджиян не се досещаше за нищо. Той беше чувал, че по пътищата и планинските бърда на Румелия се срещат разбойници и убийци, но не очакваше да се появят на ислимийския панаир посред бял ден. И без да се съобразява, той продаде на султана маргарити за хиляда гроша. Султанът ги прибра и като ги скри в пояса си, му каза надвечер да намине да направят сметката.

Сергиджините, които бяха наблизко, казаха на Товмаджиян: „Защо даде стоката на тези разбойници, ти няма да си получиш нито парите, нито ще можеш да си върнеш обратно маргаритите?“ Но разбойниците вече си бяха отишли. Тогава дотърча Димитраки ефенди и го успокои. Двамата отидоха при Беришах оглу Ованес и му разказаха за случилото се, и арменският търговец му каза да не се тревожи, че още същата вечер ще отидат при татарханския султан да вземат парите или да си върнат маргаритите.

Димитраки ефенди заведе Товмаджиян и Беришах оглу Ованес при двама български производители на чудесна аба от благородна вълна. [Това бяха] две съседни къщи, а в Ислимия има много такива [работилници] за тъкане на хубави и здрави платове. Беришах оглу Ованес купи 25 топа черна и сива аба за 1500 гроша и каза на Товмаджиян: „Знам, че си притеснен, хайде да те заведа на баня. Край града има хубави минерални извори⁶⁴, от които тече топла вода, миришеца на сяр.“ Товмаджиян се съгласи и отидоха. Но щом влязоха в къпалнята, от изневиделица довтасаха слугите на оня разбойник-султан. Товмаджиян влезе в басейна и разбойниците — след него. Единият от тях беше пиян, нахвърли се върху Товмаджиян, свали го във водата, започна да го тъпче с крака, с намерение да го удави. В същия момент дотърча Беришах оглу и спаси Товмаджиян от ръцете на злосторниците, а после нареди на служителите на банята да хванат пияницата и го откарат при татарханския султан, който строго го наказва.

Макар Товмаджиян да се спаси, той глътна вода и се изплаши. И когато десетина дни след това се върна в Текирдаг, заболя тежко. Ако Беришах оглу Ованес не беше с него, и той, и маргаритите за 1000 гроша щяха да пропаднат.

На панаира Товмаджиян успя да продаде само половината от маргаритите и пожела по-скоро да се прибере у дома си, защото здравето му бе разклатено.

Беришах оглу Ованес повика българския търговец Димитраки ефенди и двамата предложиха на Товмаджиян да се по-разходят до близкото село. По пътя неочаквано срещнаха продавачи на биволски гьон, които се готвеха да откарат непродания гьон обратно във Филибе, а оттам на панаира в Татар Пазар. Товмаджиян се спря при тях и ги попита: „Не можахте ли да продадете гьона?“ Те му отговориха: „Не.“ И Товмаджиян предложи да им даде останалите маргарити, а да изкупи всичките 550 парчета биволски гьон. Тези веднага се съгласиха и поискаха да видят останалите 500 мсхала маргарити, [защото] другите 500 мсхала ги беше продал на ислимийския панаир. Седнаха и се спазариха един мсхал маргарити да струва 11 гроша и едно парче гьон да струва също 11 гроша. Но понеже гьоните бяха повече от 50, според обичая и търговските правила направиха десет на сто отстъпка от цената и се задължиха със собствената си кола да ги откарат в Татар Пазар. Предстоеше три дни път.

Всички приятели на Товмаджиян му се присмяха за това, че заменя скъпоценните маргарити за биволски гьон, но [Товмаджиян] беше уверен, че ако не на татарпазарския панаир, то в Текирдаг или Измир гьона ще го продаде с голяма печалба.

Пътят до Филибе беше труден. Товмаджиян и Беришах оглу Ованес пътуваха на коне, той [Товмаджиян] носеше в пояса си маргаритите, а продавачите на гьон вървяха на десет мили по-напред от тях. Минаха през много селища и проходи и за щастие не срещнаха бандити, които обикновено върлуваха по тези места и ограбваха пътниците.

Във Филибе Беришах оглу и Товмаджиян отседнаха у арменския свещеник Микаел⁶⁵, стар приятел на Товмаджиян, а когато на следващата заран Товмаджиян се събуди, усети силни болки в слабините. Опипа гноен оток. Изглежда, беше от ухахата в ислимийската баня. Много се изплаши и веднага сподели с Беришах оглу, а той пък — със свещеника Микаел. Разтичаха се и докараха един лекар — християнин⁶⁶, с когото свещеник Микаел разговаря на езика на местните жители, а той не беше нито гръцки, нито турски, а славонски⁶⁷. Отначало Товмаджиян не искаше да се предаде в ръцете на доктора, който, щом опипа отока, веднага приготви инструментите си. Но после се съгласи и докторът намаза мястото със зеленикава течност и Товмаджиян веднага почувствува облекчение и докато се усети, докторът си свърши работата, превърза раната и болният въздъхна облекчен. След три дни Товмаджиян отиде на татарпазарския панаир, където го чакаха продавачите на гьона, за да купят маргаритите.

Панаирът в Татар Пазар беше голям и като че ли по-голям и по-оживен от ислимийския, защото тук имаше търговци от Белиград, Солун, Скоп⁶⁸, Едирне, Софеа, Варна. Тук дойде и Бог-

дан бей от Ислимия. Беришах оглу Ованес, Товмаджиян и Богдан бей отседнаха в един от хубавите ханове⁶⁹ на града, откъдето се откриваше красива гледка към реката Меридж⁷⁰. На този панаир се продаваше едро жито, просо, кожи, мед, вина, маслини, конски амуниции, домашни съдове от бакър, изработени в Шумла⁷¹, и богат избор пресни и сушени плодове.

Товмаджиян даде маргаритите и купи гьона. На панаира гьонът вървеше по 13 гроша парчето. За два часа успя да продаде 80 гьона, а останалия го прибра и замина за Текирдаг и оттам с лодка го изпрати на своя познат търговец в Измир, като спечели около 4000 гроша от продажбата на гьона, а с приспадането на маргаритите спечели чисто 3000 гроша. Всички приятели на Товмаджиян му завидяха за този успех и му се извиниха за упреците.

И така [Товмаджиян] реши на следващата година отново да посети ислимийския панаир, защото вече имаше много познати и приятели и успехът му щеше да бъде по-голям. (С. 145—149.)

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА

Двегодишното пребиваване на Товмаджиян в Букурещ, пътуването му дотам, приятелството му с Александро бей и за търговията със скъпоценни камъни и сирене. За сменянето на константинополския патриарх Закария и за ръкополагането на злия Ованес и за завръщането [на Товмаджиян] в Константинопол (1778—1781 г.).

ЧЕТВЪРТО ПЪТУВАНЕ

След пристигането си в Букурещ [Товмаджиян] лично предаде препоръчително писмо на Апрахам ага Хулелян⁷² до баш боярина Пантодешколу, и последният го прие с удоволствие. В съседство с неговата къща имаше един манастир, наречен Архимандрито, настани Товмаджиян там и му каза: „Иди да прибереш вещите и дрехите си, ще ношуваш тук и тук можеш да въртиш търговията си, но сутрешната закуска, обяда и вечерята ще ги правиш при мен, в моя дом.“ Товмаджиян му благодари и му показва писмо до Александро бей⁷³ и Пантодешколу качи Товмаджиян на колата си и го заведе при бея.

Като пристигнаха, Товмаджиян се поклони ниско и зачака. Бояринът каза на бея: „Този нов гост носи писмо от твоя приятел Хулелията“, извади писмото и го даде на бея. Той го прочете, запозна се със съдържанието му и каза: „Много добре и добре си ми дошъл, защото от тебе ще науча много нови вести, а сега къде си отседнал?“ Пантодешколу, като видя, че беят е доволен от пристигането на Товмаджиян, каза: „Негова странноприемица ще бъде моят дом. Само вечер ще спи в Архи-

мандритото в определените за него три стаи.“ А беят каза: „Много добре, Пантодешколу, сега Товмаджиян е в твои и мои ръце, длъжен си да му окажеш подобаващо внимание и уважение и това ще бъде както от твоя, така и от моя страна. Знай, че той ще ни разкаже интересни неща как е пътувал от Константинопол през Румелия до Букурещ и какво е видял. Но сега е шестата седмица от Великденските пости, а следващата е на светите мъченици. Къде възнамерявате да ходите на църква? А след Възкресение Христово можем вече хубаво да се поразходим и тогава ще бъдем заедно и ще ни разкажеш за индийците и етиопците.“

Донесоха кафе и сладкиши и си излязоха. Този прием на бея и на Пантодешколу се разчу и другите бояри Банкика, Панфилипешколу, Бранков, който [има] голяма къща⁷⁴ Спатар, Анакица и много други започнаха да го канят да ги посети, да обядва и да вечеря с тях. Те особено много се учудиха, като научиха, че Товмаджиян носи скъпоценни камъни.

От оживената търговия, която се завъртя, [на Товмаджиян] му се зави свят и само за две седмици до самия Великден спечели петнадесет *кеси*. Парите ги изпращаше по полицията в Константинопол на хаджи Апрахам Хулелян, а той пък от своя страна купуваше и изпращаше други скъпоценни камъни и бижута и така търговията продължаваше и [Товмаджиян] продаде много нещо.

А този Пантодешколу слагаше такива разкошни трапези и след всичкото ядене и пиене водеше Товмаджиян там, където и той ходеше със своята кола, или на кон и го правеше в чест на бея.

След Великден, когато беят поиска да отиде на разходка и почивка, съобщи на Товмаджиян и на Пантодешколу и последният, вземайки Товмаджиян, отидоха там, където се намираше беят. И беят попита: „Е, Товмаджиян, ти, който обиколи толкова места и царства, кой град най-много ти хареса?“ Товмаджиян отговори, че ако става дума за красив град, най-много му е харесал Ингилтера⁷⁵, чиято столица е Лондра⁷⁶, а ако става дума за царски престолен град, това са Париж и Мъсърдам⁷⁷ в Оланта⁷⁸, които са пълни с пъстри тълпи. Те са изключително красиви градове. Но каквото и да се говори, каза Товмаджиян, улиците на тези градове не могат да се сравнят с красивите улици на Лондра. Бейат каза, че е съгласен с него, защото и от други е чувал същото.

Товмаджиян разказа, че при идването си от Константинопол се бил отбил в Едирне, където престоял един ден, но в града имало много войска — конница и пехота, и той се изплашил⁷⁹, побързал да се включи в пътнически керван, за да се придвижи на север. „Минахме — разказваше той на бея — през невисоки планини и гъсти гори, наречени Делиорман⁸⁰, въпреки че към град Провадия пак има едни много гъсти и обширни гори, наре-

чени със същото име. Но този Делиорман е по-див, непристъпен и гъсто залесен. Вървахме по кози пътеки, пресичахме долове, изкачвахме сравнително ниски върхове, обрасли с дървета, и туктам пресичахме реки и големи поляни, край които бяха разположени малки катунарски села. Безброй овчи стада и конски табуни се разхождаха по поляните и пасяха по планинските била. Имаше и много мулета. Никъде другаде не съм вуждал толкова мулета — черни, кафяви, петнисти, дори и бели, [за които ми] казаха, че доели от тях мляко и го давали на кърмачетата вместо лекарство⁸¹, че месото на младите мулета било много вкусно. Ако на човек му се прииска да пийне мляко и поиска от някой пастир, той веднага ще му надон в пръстена паница и ще го накара да го изпие топло. Тук никой никому не иска пари за такава услуга. А ако им дадеш някаква дрънкулка за подарък, те са готови да те носят на ръце.

Вървахме дълго, без да изпитваме страх, въпреки че от предишните си пътувания зная как по тези места върлуват разбойнически банди, които обират пътниците. Във Факарон⁸² ни стигнаха трима мъже — рошави, мръсни, въоръжени с дебели тояги и ками. Поискаха да им дадем пари. Казахме им, че нямаме, и [те] се нахвърлиха [върху нас] с тояги, но единият от нашите пътници имаше пищов, първо гръмна във въздуха и [тези], като чуха, тутакси побягнаха. После стреля по тях, но не ги улучи. Тръгнахме оттам [Факия] и на бърз ход стигнахме в Карабунар⁸³, едно малко село със стотина къщи, където никой не ни прие да спим, защото хората се страхуваха от чужденци и ние се принудихме след кратка почивка в селото, където ядохме бобяхния и кисело зеле, да потеглим през нощта за Карнибат. Преди обаче да стигнем там, по средата на пътя се отбихме в един хан — много лош, мръсен и миризлив, където не поднасяха храна. Само водата му беше хубава, защото я теглеха от дълбок кладенец. Легнахме да си починем, но не можахме да заспим и рано сутринта потеглихме, минахме през Карнибат, който е едно прилично селище с градски облик, и навечер минахме през Бузлаки⁸⁴ и навлязохме в трудния Балкан, пълен с неизвестности. Към нас се присъединиха и други два кервана, идващи от Ислимие, и станахме общо двеста души. До Правад не се появиха разбойници, но след това, като преминахме истинския Делиорман, пълен с диви зверове, ни присрещнаха въоръжени лица, които ни поискаха документите, но като установихме, че са хора на властта, малко се поуспокоихме. Към обяд на следващия ден се добрахме в Ени базар⁸⁵ — едно малко село, спокойно и богато, но сутринта бързахме, за да стигнем Тортокатан⁸⁶, откъдето веднага с лодки ни прекараха на влашкия бряг. Трудно пътувахме, но не загубихме нищо.“

По-нататък Товмаджиян разказва за впечатленията си от Етиопия, за срещите, които е имал там, за бита и нравите на етиопците и етиопските арменци.

Като чу тези интересни разкази, беят остана много доволен, смя се през сълзи и реши, където и да ходи занаят, да води със себе си сладкодумния Товмаджиян. И от този ден Александро бей и Товмаджиян пътуваха заедно — лете с кола, теглена от шест коня, зиме с шейна, теглена също от шест коня. Те обикаляха страната и посещаваха различни селища и места, като Витан, Тудещи, Холести, Хелстро, Фурхунест, Иафумац⁷⁷. Александро бей беше похарчил много пари, за да построи по тези места палати с всички необходими помощни сгради, и то на няколко етажа, свързани със стълбища, с прилежащи към тях или отделно построени летовища, павилиони, къшкови, чешми със студена вода и фонтани. Лете със семейството и приближените си той идваше тук, отсядаше няколко дни и пак се връщаше в Букурещ.

Товмаджиян видя, че тук пристигат много търговци от Константинопол, които със специални разрешителни купуват сирене. Мнозина посъветваха Товмаджиян: „Щом си приятел с Александро бей, кажи му вместо пари да изпращаш сирене в Константинопол, защото от това ще спечелиш четиридесет-петдесет на сто повече.“ Когато Товмаджиян отиде при бея и по деликатен начин му обясни своето желание, беят веднага се съгласи и му даде разрешително.

И Товмаджиян с разрешителното на бея на 9 май с десет слуги напусна града и отиде в главната сиренарница, и успя за своите покупки да ангажира още четири сиренарници. Цялото им производство на сирене щеше да бъде за Товмаджиян. Спазариха се и за цената. И той малко по малко започна да получава необходимите количества сирене от четирите сиренарници. Събра 43 150 оки сирене, които изпрати в Константинопол. След като изпита толкова мъки и неприятности в Константинопол, сега тук, в Букурещ, се успокои, защото се ползуваше с голям авторитет пред всички бояри и те много го обичаха заради чистия му нрав, добрия му характер и най-вече за сладкодумните му разкази за видяното и чуто по света. И много често обядваше и вечеряше с Александро бей, разговаряше с него и го забавляваше.

От друга страна, [Товмаджиян] продължаваше да върти търговията — продаваше и купуваше и когато от големите печалби започна да разточителствува, съвсем забрави за преследванията и гоненията в Константинопол и поиска след 18 май 1780 г. да се върне у дома. На 2 септември нае коли, отиде при Александро бей да се сбогува и да му благодари, а също така да поиска разрешение да си замине.

А този благословен бей му каза: „Изглежда, искаш да влезеш в затвора, защото тукашното спокойствие започна да те притеснява? Имам писмо от Константинопол, написано е преди осем дни. Вашият патриарх е вкарал петнадесет души католици в затвора и продължава да ги изпраща. Ти си негов главен

враг, борил си се против патриарха и ако случайно отидеш, веднага ще те заловят и ще те тикнат в тъмница.“

Товмаджиян му благодари за добрия съвет и се отказва да замине. Остави капарото на коларя и освободи колите. И приятелите му, щом научиха, че Товмаджиян ще остане още известно време, много се зарадваха.

Той писа на своя син за оставането си и нареди да му изпратят нови количества скъпоценни камъни и бижута, които да продаде. И семейството му беше доволно, че не се е върнал в Константинопол, защото там, както казах, имаше страшни гонения. И той продължи търговията, а в свободното си време се разхождаше с местните големци.

В Цариград бе започнало голямо преследване, което стигна до Енгури⁸⁸. (С. 364—368.)

По-нататък авторът подробно разказва за враждите и преследванията в Цариград между арменския патриарх и арменските католици, в които били замесени патриарх Закария⁸⁹ и неговият съперник Ованес.

На 18 август 1781 г. Товмаджиян потегли от Букурещ на път за Константинопол. Прекоси отново Балкана, но този път по-бързо и безпрепятствено, мина през Хюлибе⁹⁰ и оттам на път за Едирне се отби в УЗУНДЖОВА, където имаше панаир и продаде доста скъпоценни камъни, защото на панаира имаше търговци от Солоник,⁹¹ Едирне, Цариград, Белиград. На този панаир се продаваха много и разнообразни стоки от всички краища на османската държава, но Товмаджиян не купи нищо, като час по-скоро искаше да се прибере в Цариград, и затова с още няколко търговци рано сутринта на другия ден тръгна от Узунджова и на 17 септември премина през ХЕПИПЧА⁹², нахрани се в БАБА ЕСКИ и за две денонощия пристигна в Цариград, където положението не беше добро. (С. 371.)

¹ Селище, днес включено в едно от североизточните предградия на Цариград, без да е запазило името си.

² Виден арменски търговец на бижута в Цариград през XVIII в., някогашен придворен доставчик на султана.

³ Село в Изт. Тракия. Сега не съществува, но е известен хубавият път към него, познат под името Тавукчи йолу (вж. *П. Делирадев*. Принос към историческата география на Тракия. Т. I. С., 1953. с. 344).

⁴ С. Яръкбургаз, дн. Кум Бургаз, недалеч от Цариград.

⁵ С. Инджес, Югоизт. Тракия, Турция.

⁶ Някогашно селище на мястото на дн. с. Банарли, Югоизт. Тракия, Турция.

⁷ Село, съществувало на мястото на дн. с. Муратли, Югоизт. Тракия, Турция.

⁸ С. Яна, Югоизт. Тракия, Турция.

⁹ Лозенград, дн. Къркларери, Югоизт. Тракия, Турция.

¹⁰ Авторът не определя какво е това — селище, река, планина или местност, явно, че се намира в Странджа планина.

¹¹ С. Факия, Бургаски окр.

¹² С. Бей махле, бив. Господарево, дн. с. Светлина, Бургаски окр.

- 13 Гр. Карнобат.
- 14 С. Кликач, Бургаски окр.
- 15 С. Риш, Шуменски окр.
- 16 С. Драгой кьой, дн. с. Драгоево, Шуменски окр.
- 17 Изчезнало. Намирало се е между дн. села Ивански и Друмево, Шуменски окр., по пътя за Провадия.
- 18 Гр. Провадия.
- 19 Пътешественикът често бърка разстоянията и може би затова пише, че Провадия е близо до р. Дунав.
- 20 Гр. Олтеница на брега на р. Арджеш, където се влива в р. Дунав, Румъния.
- 21 Гр. Петреши, окр. Дъмбовица, Румъния.
- 22 Гр. Кутрия-де-Арджеш, Румъния.
- 23 Вероятно дн. селище Полчеши, Румъния.
- 24 Река Олт, Румъния.
- 25 Гр. Сибну, Румъния.
- 26 Гр. Братислава, Чехословакия.
- 27 Гр. Белград, СФРЮ.
- 28 Не съществува като селище, а само като старо турско укрепление.
- 29 Колари, Сърбия, СФРЮ.
- 30 Везир Хасан паланкась, дн. с. Смедеревска паланка, на р. Ясеница. по шосето Ниш—Белград, СФРЮ.
- 31 С. Баточина, Сърбия, СФРЮ.
- 32 Дн. с. Багрдан, Крагуевацко, Сърбия, СФРЮ.
- 33 Гр. Светозарево, Сърбия, СФРЮ.
- 34 Навярно гр. Чуприя, Сърбия, СФРЮ.
- 35 Преиначеното име на гр. Парачин, Сърбия, СФРЮ.
- 36 Дн. с. Ражан, Чичевацко, Сърбия, СФРЮ.
- 37 Гр. Алексинац, Сърбия, СФРЮ.
- 38 Гр. Бяла Паланка, Сърбия, СФРЮ.
- 39 Гр. Пирот, Сърбия, СФРЮ.
- 40 Река Ерма.
- 41 Местност. Намирала се е край дн. гр. Драгоман.
- 42 Гр. Родосто, дн. Текирдаг, Югоизт. Тракия, Турция.
- 43 С. Нови хан, Софийски окр.
- 44 Траянови врата, проход в Ихтиманско, край с. Суки, източно от а. Молин проход, Пазарджишки окр.
- 45 Останки от крепостни стени, арки и колони от времето на импер. Траян (98—117). Според древни историци оттук минавал Траяновият път (Военият път) от Белград през София за Пловдив, Одрин и Цариград (вж. Географски речник на България. С., 1980, с. 498).
- 46 Еникьой, дн. с. Ветрен, Пазарджишки окр.
- 47 Гр. Пазарджик.
- 48 Преиначеното име на Пловдив от турското Филбе.
- 49 Безспорно авторът намеква за повсеместните селски бунтове в България срещу турските феодали-земевладелци в Старозагорско и Русенско през 1751—1780 г. (вж. История на България. Т. I. С., 1964, а 312).
- 50 С. Поповица, Пловдивски окр.
- 51 Гр. Садово.
- 52 Гр. Харманли.
- 53 С. Хебибдже, дн. с. Любимец, Хасковски окр.
- 54 Гр. Свиленград.
- 55 Горите край Одрин и в полите на Сакар и Странджа планина са били наричани Делиорман.
- 56 Гр. Одрин, Турция.
- 57 Гр. Хавса, Югоизт. Тракия, Турция.
- 58 Пак за споменатото Яръкбургаз (вж. бел. 4).
- 59 Гр. Харманли.
- 60 Сливенски.
- 61 Гр. Солун. Гърция.
- 62 Гр. Пазарджик.

⁶³ Татарските „султани“ били потомци на ханския род Герайовци с родина Северен Крим (кримски татари). Но през XVI в. те започнали да слизат на югоизток, минали през Добруджа и през XVII в. се установили в Ямболско и Карнобатско, завладели много чифлици и имали подвластна рая, която обработвала земите им. Тези „султани“ притеснявали селяните, експлоатирали ги и си спечелили лоша слава сред населението (вж. *К. Иречек*. Княжество България, Ч. II. Пловдив, 1899, с. 687).

⁶⁴ Сливенските бани, щом авторът казва, че са далеч от града.

⁶⁵ Товмаджиян не уточнява кой е този свещеник, защото други арменски извори не посочват през този период в Пловдив да е имало постоянен арменски свещеник, тъй като колонията по това време била малка. Навярно става дума за вартабед Микаел от Одрин, който временно обслужвал и арменската колония в Пловдив (вж. *Х. Кюрдяк*. Стихотворенията на Мартирос Кримец за Тракия и България. Пазмавеб, бр. 6, 1930. Венеция, с. 266—267, на арм. ез.).

⁶⁶ Характерно е, че Товмаджиян нарича българите, сърбите и гърците християни. Тук навярно става дума за български лекар или фелдшер, каквито в Пловдив имало доста, защото бащата на арменската научна медицина и лекарствоведение Амиртовлад Амасиаци (1420—1496) е живял и работил, създавал своя научна школа и лекари в Пловдив, обучавайки главно българи и гърци (вж. *В. Торкоман*. Похвално слово за лекаря Амиртовлад Амасиаци. Константинопол, 1922, с. 9—11, на арм. ез.).

⁶⁷ Явно български език.

⁶⁸ Гр. Скопие, СФРЮ.

⁶⁹ Безспорно Карван сарая с оловен покрив, за който споменава пътешественикът *Льофевр* (вж. *Френски пътеписи за Балканите*. Т. I, С., 1975, с. 189). В същност това е известният Куршум хан, построен през 1574 г. от великият везир Ибрахим паша (вж. *Ив. Батаклиев*. Град Татар Пазарджик. С., 1943, с. 83—86, а също *Evliya Celebi*, *Suva aha* е i. II, 1943, р. 378).

⁷⁰ Река Марица.

⁷¹ Гр. Шумен.

⁷² Известен арменски търговец и посредник в Цариград в средата на XVIII в.

⁷³ Навярно владетелят на Влашко Александру Ипсиланти (1774—1782).

⁷⁴ Фирма, занаячийска къща за манифактурно производство.

⁷⁵ Англия.

⁷⁶ Лондон.

⁷⁷ Преназначеното име на Амстердам.

⁷⁸ Холандия.

⁷⁹ Споменатите войски в Одрин навярно също са във връзка с борбата на българите и другите поробени народи в османската държава срещу турския деспотизъм в периода 1750—1785 г., каквито прояви имало в Старозагорско, Ямболско и др. (вж. *История на България*. Т. I, С., 1961, с. 312—313).

⁸⁰ Горите около Одрин (вж. бел. 55), но тук специално се говори за Странджа планина.

⁸¹ Вероятно става дума за магарета, а не за мулета, защото магарешкото мляко се дава на децата като профилактично средство срещу инфекциозни болести, какъвто е коклюшът.

⁸² С. Факия, Бургаски окр.

⁸³ Гр. Грудово, Бургаски окр.

⁸⁴ Преназначеното име на с. Бузилко, дн. с. Босилково, Бургаски окр.

⁸⁵ Гр. Нови пазар, Шуменски окр.

⁸⁶ Гр. Тутракан.

⁸⁷ Чифлици и летовища край Букурещ, днес квартали и предградия на града.

⁸⁸ Гр. Анкара.

⁸⁹ Става дума за арменския цариградски патриарх Закария II Покузиян (1773—1781 и 1782—1799 г.), водил борба срещу влиянието на католическата и протестантската църква, свикал събор през 1778 г., който представил на султанското правителство протест срещу европейските държави, че налагат чрез църквата своето влияние сред православните арменци. Организира гонения на арменски католици. След намесата на френския и австрийския

посланик през 1781 г. патриарх Закария бил свален от престола и заточен в Бурса. Неговото място заемал злият Ованес. Но още на следващата година по настояване на цариградските арменци Закария бил върнат на престола при условие, че ще сътрудничи с арменските католици и протестанти. В случая Товмаджиян е от арменската католическа секта на мъхитаристите.

⁹⁰ Гр. Пловдив.

⁹¹ Гр. Солун.

⁹² Преиначеното име на с. Хабибдже, дн. с. Любимец, Хасковски окр.